BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Xasanov Javohir Muxtorovich[1], Ortikov Oybek Rustamovich[2]
[1]Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro, O'zbekiston Respublikasi
[2]Ilmiy rahbar: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro, O'zbekiston Respublikasi

Qabul qilindi: 29.10.2026
Ko'rib chiqildi: 30.10.2026
Tasdiqlandi: 31.10.2026

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, kompetensiya, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik mexanizm, kasbiy keys, dalillash, refleksiya, mikroo'qitish, formativ baholash, jismoniy tarbiya.

Annotatsiya. Mazkur tezisda bo'lajak o'qituvchilarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi axborot oqimining keskin ko'payishi, ta'limda sun'iy intellekt vositalarining keng tarqalishi va pedagogdan dalilga tayangan qaror qabul qilish talab etilayotgani bilan belgilanadi. Tanqidiy fikrlash kompetensiyasining mazmuni o'qituvchining real kasbiy vazifalari bilan bog'liq holda aniqlashtirilgan, uning besh komponenti va rivojlanish darajalari tavsiflangan. Yetti bosqichli kasbiy-didaktik sikl, uni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari va 485 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan tajriba-sinov natijalari keltirilgan. Natijalar taklif etilgan mexanizmning samaradorligini statistik jihatdan tasdiqlaydi.

.

Bugungi ta'lim muhitida o'qituvchi yagona bilim manbai bo'lishdan to'xtadi. O'quvchi istalgan ma'lumotni bir necha soniyada topa oladi, sun'iy intellekt vositalari esa tayyor javoblarni yozib beradi. Bunday sharoitda o'qituvchining asosiy vazifasi axborotni yetkazish emas, balki uni saralash, dalilni tekshirish va asosli qaror qabul qilishga o'rgatishdan iborat bo'lib qolmoqda. Shu bois tanqidiy fikrlash zamonaviy pedagogning eng muhim kasbiy sifatlaridan biriga aylandi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida mustaqil fikrlaydigan, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash ta'limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilangan [1]. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ham pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish ustuvor vazifa sifatida qo'yilgan [2]. Bu

vazifalarni bajarish oliy ta'limda bo‘lajak o‘qituvchilarning tanqidiy fikrlashini tasodifiy emas, maqsadli va tizimli rivojlantirishni taqozo etadi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi va uning kasbiy mazmuni. Tanqidiy fikrlash nazariyasi xorijda uzoq vaqtdan beri o‘rganib kelinadi. P.Facione rahbarligida o‘tkazilgan Delfi tadqiqotida tanqidiy fikrlash maqsadga yo‘naltirilgan, o‘zini o‘zi boshqaradigan mulohaza jarayoni sifatida ta'riflanadi va unda talqin, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish hamda o‘zini o‘zi boshqarish amallari ajratiladi [3]. R.Ennis esa tanqidiy fikrlashni nimaga ishonish yoki qanday harakat qilish haqida oqilona, mulohazali qaror qabul qilish bilan bog‘laydi [4]. Birinchi yondashuv fikrlash amallarini aniqlashtirsa, ikkinchisi qarorning amaliy yo‘nalishini ko‘rsatadi.

D.Halpern tanqidiy fikrlashni o‘rgatish mumkin bo‘lgan ko‘nikmalar majmui deb hisoblaydi va uni boshqa vaziyatlarga ko‘chirish masalasiga alohida e'tibor qaratadi [5]. R.Paul va L.Elder fikrlash sifatini baholashning intellektual standartlarini – aniqlik, to‘g‘rilik, mantiqiylik, chuqurlikni taklif etadi [6]. M.Lipman esa tanqidiy fikrlashning dialog va hamjamiyatda rivojlanishini ta'kidlaydi [7]. Biroq bu ishlarning aksariyatida tanqidiy fikrlash umumiy intellektual sifat sifatida qaraladi. Uning bo‘lajak o‘qituvchining aniq kasbiy vazifalarida qanday mexanizmlar orqali rivojlanishi yetarlicha ochib berilmagan.

Ushbu bo‘shliqni hisobga olib, tadqiqotimizda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini quyidagicha ta'rifladik: bu bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik axborotni tahlil qilishi, dalillarning ishonchliligini tekshirishi, muqobil yechimlarni baholashi, xavfsiz va adolatli qaror qabul qilishi hamda o‘z faoliyatini refleksiya orqali tuzatishini ta'minlaydigan integrativ kasbiy sifatdir. Ta'rifning o‘ziga xosligi shundaki, fikrlash amallari o‘qituvchining real vazifalari bilan bog‘lanadi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi misolida bular yuklamani me'yorlash, harakat xatosini aniqlash, xavfsizlikni ta'minlash va o‘quvchini adolatli baholashdir.

Masalan, o‘quvchi mashqni bajara olmasa, buning sababi faqat tayyorgarlikning pastligida bo‘lmasligi mumkin. Tushuntirish usuli, qo‘rquv, charchoq yoki tashkiliy sharoit ham ta'sir qiladi. Bitta belgiga qarab chiqarilgan shoshilinch xulosa pedagogik xatoga olib keladi. Tanqidiy fikrlaydigan o‘qituvchi esa avval sabablarni ajratadi, so‘ng qaror qabul qiladi.

Kompetensiyaning tarkibiy komponentlari. Tadqiqotda tanqidiy fikrlash kompetensiyasi o‘zaro bog‘liq besh komponentning birligi sifatida qaraldi. *Motivatsion-aksiologik* komponent dalilga hurmat, sog‘liq, xavfsizlik va adolat qadriyatlariga tayanishni anglatadi. *Kognitiv-tahliliy* komponent fakt va taxminni farqlash, manba va sababni tekshirish ko‘nikmalarini qamraydi. *Faoliyatli-qaroriy* komponent muqobil yechimlar yaratish, ularni mezonlar asosida tanlash va amalda sinashda namoyon bo‘ladi. *Kommunikativ-dalillovchi* komponent qarorni ochiq asoslash va e'tirozga dalil bilan javob berishni talab qiladi. *Refleksiv-korreksion* komponent esa natijani dastlabki qaror bilan solishtirib, rejaga tuzatish kiritish imkonini beradi.

Bu komponentlar uch darajada izchil rivojlantiriladi. Umumdidaktik darajada talaba muammoni ifodalash, sabab-oqibat bog‘lanishini aniqlash va o‘z fikrini “tezis – dalil – izoh – xulosa” tarzida asoslash vositalarini egallaydi. Kasbiy-amaliy darajada bu vositalar mashq texnikasi, yuklama, taktika va inklyuziv ishtirok bilan bog‘lanadi. Shaxsiy-refleksiv darajada talaba o‘z qaroriga ta’sir qilgan stereotip va taxminlarni anglaydi, faoliyati oqibatlarini xavfsizlik va axloq nuqtayi nazaridan baholaydi.

Pedagogik mexanizm: kasbiy-didaktik sikl. Tadqiqot davomida tanqidiy fikrlashni alohida mavzu sifatida o‘qitish kutilgan natijani bermasligi aniqlandi. U mavjud o‘quv fanlariga singdirilgan fikrlash usuli sifatida rivojlantirilganda samaraliroq bo‘ladi. Bu jarayonning asosiy mexanizmi sifatida yetti bosqichli kasbiy-didaktik sikl ishlab chiqildi: kasbiy muammoni aniqlash; dalillarni to‘plash; dalillarning ishonchliligini baholash; muqobil yechimlarni yaratish; mezonlar asosida tanlash; amaliy sinov va kuzatish; refleksiya va tuzatish.

Siklda dalillarni to‘plash va ularning ishonchliligini baholash ataylab alohida bosqichlarga ajratilgan. Bu talabani axborot manbasini, uning vaziyatga mosligini va qaror uchun yetarliligini tekshirishga undaydi. Siklning yana bir muhim jihati shundaki, yangi ma’lumot paydo bo‘lsa, talaba oldingi bosqichga qaytishi mumkin. Shu tariqa xato jazo emas, o‘rganish manbaiga aylanadi.

Siklni amalda sinash uchun talabalarga umumta’lim maktabining 7-sinfida olti stansiyali aylanma mashg‘ulot keysi berildi. Keysda o‘quvchilarning tayyorgarligi turlicha: ikki nafari tez charchaydi, biriga tizzaga zarbali yuklama tavsiya etilmaydi. Talaba umumiy chidamlilikni rivojlantirish maqsadini saqlagan holda takrorlar sonini, ish va dam olish oralig‘ini, zarbali va zarbasiz mashqlarni solishtiradi. Tanlagan yechimini xavfsizlik, faol ishtirok, bajarish mumkinligi va kamsitmaslik mezonlari bilan asoslaydi. Keys oxirida kuzatuv ma’lumotiga ko‘ra keyingi dars rejasini tuzatadi.

Pedagogik shart-sharoitlar. Sikl samarali ishlashi uchun oltita pedagogik shart-sharoit zarurligi asoslandi. Birinchisi – talaba xato qilishdan qo‘rqmaydigan psixologik va intellektual xavfsiz muhit. Ikkinchisi – tanqidiy fikrlash topshiriqlarini o‘quv fanlariga tizimli singdirish. Uchinchisi – tayyor javob bermaydigan, savol bilan yo‘naltiradigan pedagogning fasilitator pozitsiyasi. To‘rtinchisi – nazariya, mikroo‘qitish va pedagogik amaliyot uzviyligi. Beshinchisi – keys, video, kuzatuv protokoli va rubrikalardan iborat metodik ta’minot. Oltinchisi – formativ baholash va muntazam teskari aloqa.

Xalqaro tadqiqotlar ham shuni ko‘rsatadi: tanqidiy fikrlashni o‘rgatishda dialog, real muammolar va murabbiylik eng yaxshi natija beradi [8]. Shuning uchun dars jarayonida “Qaysi dalil asosida shunday xulosaga keldingiz?”, “Boshqa qanday yechim mumkin?”, “Bu yechim o‘quvchi xavfsizligiga qanday ta’sir qiladi?” kabi ochiq savollardan foydalanish tavsiya etiladi. Jarayon motivatsion-diagnostik, kognitiv-algoritmik, faoliyatli-amaliy va refleksiv-ijodiy bosqichlarda amalga

oshiriladi. Metodik ta'minot "Pedagogik deontologiya" o'quv qo'llanmasida o'z aksini topgan [9].

Tajriba-sinov natijalari. Tajriba-sinov ishlari 2023–2026-yillarda Buxoro davlat pedagogika instituti, Shahrisabz davlat pedagogika instituti va Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida o'tkazildi. Unda 60111200 – Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishining 485 nafar talabasi ishtirok etdi: 235 nafari tajriba, 250 nafari nazorat guruhida. Shakllantiruvchi bosqichda 72 akademik soatlik integrativ mashg'ulotlar mutaxassislik fanlari va pedagogik amaliyotga singdirildi.

Tanqidiy fikrlash darajasi besh mezon bo'yicha baholandi. Har bir mezon 1 dan 4 ballgacha, umumiy natija 5–20 ball oralig'ida hisoblandi. Tajriba boshida guruhlar o'rtasida statistik farq yo'q edi: yuqori va yetarli darajadagi talabalar ulushi tajriba guruhida 31,1 foiz, nazorat guruhida 30,8 foizni tashkil etdi. Tajriba oxirida bu ko'rsatkich tajriba guruhida 58,7 foizga yetdi, nazorat guruhida esa 37,2 foizgacha oshdi. Tajriba guruhida quyi daraja ulushi 29,4 foizdan 9,4 foizga kamaydi.

Integral ko'rsatkich tajriba guruhida 52,55 foizdan 68,19 foizga, nazorat guruhida 52,40 foizdan 56,40 foizga oshdi. Guruhlar o'rtasidagi farq Styudent ($t=5,501$; $p<0,001$) va Pirson ($\chi^2=29,727$; $p<0,001$) mezonlari bo'yicha statistik ishonchli bo'ldi. Eng katta o'sish motivatsion-aksiologik va kognitiv-tahliliy mezonlarda kuzatildi. Kommunikativ-dalillovchi va refleksiv-korreksion mezonlarda o'sish nisbatan sekinroq bo'ldi. Bu fikrni dalil bilan himoya qilish va o'z qarorini qayta ko'rib chiqish ko'nikmalari uzoqroq amaliyotni talab qilishini ko'rsatadi [10].

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot tanqidiy fikrlash bo'lajak o'qituvchining real kasbiy vazifalari bilan bog'langan integrativ kompetensiya sifatida qaralganda samarali rivojlanishini ko'rsatdi. Uning besh komponenti alohida emas, yagona tizim sifatida shakllantirilishi lozim. Yetti bosqichli kasbiy-didaktik sikl va oltita pedagogik shart-sharoit bu jarayonning amaliy mexanizmi bo'lib xizmat qiladi. Tajriba guruhida yuqori va yetarli darajadagi talabalar ulushining deyarli ikki baravar oshgani mexanizmning samaradorligini tasdiqlaydi.

Taklif etilgan yondashuvni pedagogika oliy ta'lim muassasalarining boshqa yo'nalishlarida ham qo'llash mumkin. Buning uchun keys va topshiriqlar mazmuni tegishli fanning kasbiy vaziyatlariga moslashtiriladi. Kelgusida dars, pedagogik amaliyot va to'garak faoliyatining uzluksizligini ta'minlash orqali kommunikativ va refleksiv ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son. URL: https://lex.uz/docs/-5013007
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "«O'zbekiston – 2030» strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni. URL: https://lex.uz

3. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction (The Delphi Report). – Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990. – 112 p.
4. Ennis R.H. Critical Thinking. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – 413 p.
5. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. 5th ed. – New York: Psychology Press, 2014.
6. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. 3rd ed. – Boston: Pearson, 2012.
7. Lipman M. Thinking in Education. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 304 p.
8. Abrami P.C., Bernard R.M., Borokhovski E., Waddington D.I., Wade C.A., Persson T. Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. – 2015. – Vol. 85, No. 2. – P. 275–314. DOI: 10.3102/0034654314551063
9. Xasanov J.M., Ortikov O.R., Xamrayeva F.A. Pedagogik deontologiya: o‘quv qo‘llanma. – Buxoro: «Sadriddin Salim Buxoriy» Durdona nashriyoti, 2026.
10. Xasanov J.M. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik omillari // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2026. – №10, 1-qism. – B. 252–259.